

GUBA FERENC ZOLTÁN

Transzferek és hatékonyságzavarok az élelmiszer-termékpályákon

A tanulmány az élelmiszer-termékpályákon megfigyelhető transzferek vizsgálatával elemzi a magyar agrárpolitikát, valamint a mezőgazdaság, az élelmiszer-feldolgozás és az élelmiszer-kiskereskedelem kapcsolatát. A transzferek becsléséhez a szerző az OECD által kidolgozott támogatási egyenérték-számítási módszertan egy kiterjesztett változatát alkalmazta. Az elemzés az élelmiszer-termékpályákon megfigyelhető transzferek és torzulások okait az agrár- és kereskedelempolitika, a piaci struktúra és az átmeneti gazdaság hatékonyságzavarai között keresi.

A kilencvenes években komoly átalakuláson ment át az élelmiszer-gazdaság és az azt támogató agrárpolitika. A gazdasági átalakulás és az új agrár- és kereskedelempolitika eltérően befolyásolták az élelmiszer-vertikumok szereplőinek gazdálkodási feltételeit. Az agrárpolitika azonban sok esetben nem tudta következetesen megvalósítani céljait. Felmerül a kérdés, hogy milyen módon lehet mérni az ágazat szereplőinek támogatottságát (vagy megadóztatottságát), ennek a fogyasztókra gyakorolt hatását.

A jóléti közgazdaságtan keretein belül az agrárpolitikai modelleknek három fő típusa ismert:

1. a *részleges egyensúlyi modellek*, amelyek elsősorban a mezőgazdaságra koncentrálnak. Az agrárpolitikai programok elosztási hatásait a termelői és a fogyasztói többleten, valamint az adófizetők költségeivel mérik;
2. az *általános egyensúlyi modellek* már a mezőgazdaság és a gazdaság egésze közötti kapcsolatokat és lehetséges kapcsolatokat veszik figyelembe;
3. a *többletcsős modellek*, amelyek a mezőgazdaság és a feldolgozóipar, valamint a kereskedelem közötti hatásokat vizsgálják (Fertő [1999]).

A magyar agrárpolitikát és az élelmiszer-gazdaság egyes szintjei közötti kapcsolatokat *egy többletcsős modellel* az élelmiszer-gazdaság élelmiszer-termékpályáinak egyes fázisaiban realizált transzferek¹ szintjének mérésével elemzem. A felhasznált módszertan az *Ivanova és szerzőtársai* [1995] által kidolgozott és *Swinnen* [1998] által értékelt eljárás.² Az elemzéshez öt fő élelmiszer-vertikumot (búza/liszt/kenyér, sertéshús, marhahús, csirkehús és tehéntej – lásd az *1. ábrát*) választottam ki. Azért ezeket, mert a

A PhD hallgató cikkének megjelenését a Közgazdasági Szemleben a Magyar Vállalatgazdasági Kutatókért Alapítvány támogatta.

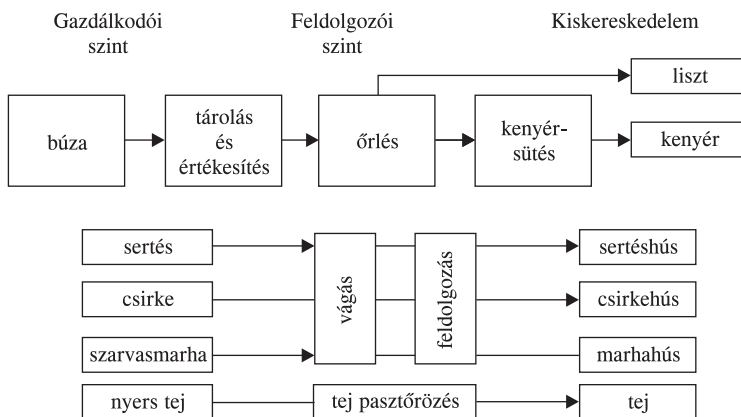
¹ Transzfereken azokat a közvetlen vagy közvetett ár- és jövedelemtámogatásokat, illetve -elvonásokat (negatív transzferek) kell érteni, amelyeket a gazdaság egy adott szereplője az agrár- és kereskedelempolitikai intézkedéseknek, valamint a torzított árviszonyoknak megfelelően kap.

² Elemzésem a *Gorton és szerzőtársai* [2000] által elindított módszertani kutatások Magyarországra történő alkalmazása.

legjelentősebb súlyt képviselik a háztartások fogyasztói kosarában, és kiemelt szerepük van a rájuk jutó közvetlen támogatások szintje és az egyéb állami kereskedelempolitikai beavatkozások tekintetében.

A tanulmányban bemutatom a transzferek mérésére alkalmazott módszertant. A transzferek becslését az 1994–1998 közötti időszakra végeztem el. A kapott eredmények fényt derítenek az élelmiszer-termékpályák egyes szintjein meglévő viszonylagos támogatottság vagy elvonás kérdésére, áttekintést nyújtanak a magyar agrárpolitikáról, és a kereskedelmi, piaci torzulások szintjéről. Az elemzésből levonható agrárpolitikai vonatkozású következtetéseket a tanulmány végén ismertetem.

1. ábra
A vizsgált termékpályák

A közgazdasági transzferek mérésére alkalmazott módszertan

Az elemzésben az élelmiszer-gazdasági transzferek mérésére alkalmazott módszertan az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban (mezőgazdasági gazdálkodói szint, feldolgozó szint, kiskereskedelmi szint és végső fogyasztók) becsült *termelői támogatási egyenérték (producer subsidy equivalent, PSE)* és *fogyasztói támogatási egyenérték (consumer subsidy equivalent, CSE)* mutatókon alapszik. A PSE az OECD által kidolgozott a mezőgazdasági támogatás mérésére használt egyik legelterjedtebb mutató.

A PSE a mezőgazdaság (gazdálkodók) szintjén úgy határozható meg, mint annak a pénzügyi transzfernek az értéke, amit a mezőgazdasági termékek fogyasztói, valamint az adófizetők a gazdálkodóknak fizetnek az adott év agrár- és kereskedelem-politikájának megfelelően. A CSE ennek megfelelően annak a pénzügyi transzfernek a mérőszáma, amit a belföldi fogyasztók a termelőknek és az adófizetők a fogyasztóknak fizetnek, az agrár- és kereskedelem-politikának és a piac struktúrájának megfelelően egy adott évben.³ A számítás lényege a belföldi és a nemzetközi piaci árak összehasonlítása az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban.

A mezőgazdaság szintjén a teljes PSE az egyes termékekre a következő képlet alapján számítható:

³ Az OECD módszertana eltekint a feldolgozási és kereskedelmi szint támogatottságától, és nem a fogyasztói árak szintjén méri a fogyasztók támogatottságát, hanem a mezőgazdasági termelői árak szintjén (Mészáros-Spitálszky [1993]).

$$PSE_F = Q_F(P_{fd} - P_{fw}) + (D + I) - L, \quad (1)$$

ahol:

Q_F – az adott mezőgazdasági termék összes belföldön előállított mennyisége;

P_{fd} – a belföldi termelői ár;

P_{fw} – a világgpiaci referenciaár;

D – a gazdálkodóknak juttatott közvetlen kifizetések;

L – a gazdálkodókra kivetett adók és járulékok;

I – a gazdálkodóknak juttatott közvetett kifizetések és az összes egyéb, állam által finanszírozott támogatás.

A közvetlen és a közvetett támogatások mérőszámát ($D + I$) az OECD-számításokban négy kategóriára bontják: *a*) közvetlen kifizetések, *b*) az alapanyagköltségeket csökkentő közkiadások, *c*) általános közszolgáltatások és *d*) a közvetett támogatások más kategóriái.

Ha a teljes PSE nulla, akkor a gazdálkodók nyitott és versenyzői piac feltételei között a világgpiaci árak szintjén termelnek, vagyis sem támogatást nem kapnak, sem elvonásokban nem részesülnek. Ha a PSE pozitív, akkor a gazdálkodók támogatásban részesülnek – vagy a szabad piaci szint feletti árat kapják a termékeikért a piac tökéletlenségeiből nyerve, vagy a kormányzati közvetlen kifizetésekből származóan. Ha a teljes PSE negatív, akkor a gazdálkodók elvonásban részesülnek. Ez a következő okokból származhat: 1. a világgpiaci árszint alatt értékesítik termékeiket, 2. elvonásokban részesülnek az agrár- és kereskedelempolitika miatt, és/vagy 3. olyan piaci hatékonyságzavarok léteznek, amelyek az érdekeik ellen hatnak.

Az élő állatokra végzett PSE becslésére a mezőgazdaság szintjén használt (1) képlet kiegészül egy, a gazdálkodók takarmányfelhasználására vonatkozó módosító formulával is. Az állattartó gazdálkodók a szerint nyerne vagy veszítenek, hogy a felhasznált takarmány ára alatta vagy felette van-e a világgpiaci szintnek:

$$PSE^* = PSE - x_i(P_{id} - P_{iw}), \quad (2)$$

ahol:

x_i – az élő állat előállítására felhasznált takarmánymennyiség;

PSE^* – a takarmányfelhasználás által módosított PSE ;

P_{id} – a felhasznált takarmány belföldi ára;

P_{iw} – ugyanennek a világgpiaci ára.

Ha a takarmány „adózott” ($P_{id} > P_{iw}$), akkor a $PSE^* < PSE$, és ha a takarmányárak „támogatottak” ($P_{id} < P_{iw}$), akkor $PSE^* > PSE$.

A mezőgazdaság szintjére vonatkozó módszertan kiterjeszhető a feldolgozó és kiskereskedelmi szintre is. A 2. ábra azt mutatja be, hogy az élelmiszer-termékpályák mely transzferjeit vettem figyelembe.

Feldolgozó szinten a teljes PSE ($TPSE$) vagy nettó transzfer meghatározható, mint:

$$TPSE_p = PSE_p + Q_p k_1 CSE_{uf}, \quad (3)$$

ahol:

PSE_p – a feldolgozó szintű PSE ;

Q_p – a feldolgozott mennyiség;

k_1 – a technikai együttható a mezőgazdasági áru feldolgozott áruvá való átalakításához;

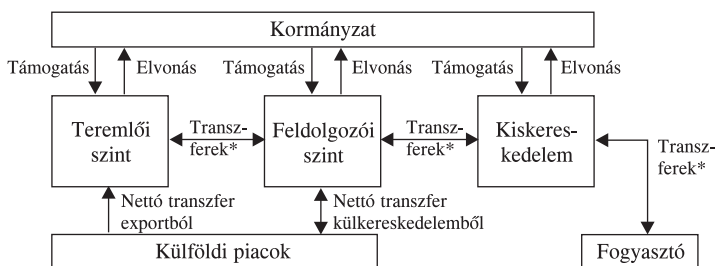
CSE_{uf} – az egységnyi CSE mezőgazdasági szinten.

Vizsont a feldolgozó PSE_p meghatározható, mint:

$$PSE_p = Q_p(P_{pd} - P_{pw}) + (D + I) - L, \quad (4)$$

2. ábra

A transzferek becslése az élelmiszer-termékpályák egyes fázisaiban

* Transzferek a világpiaci áráktól való eltérésből.

Forrás: Gorton és szerzőtársai [2000].

ahol:

Q_p – a feldolgozó szint kibocsátása;

P_{pd} – a belföldi feldolgozó kibocsátási ár;

P_{pw} – a feldolgozott termék világpiaci ára;

D – közvetlen kifizetések a feldolgozók számára;

L – a feldolgozókra kirótt adók;

I – a feldolgozóknak juttatott közvetett kifizetések és az összes egyéb állami finanszírozású támogatás a vertikumnak ezen a szintjén.

A (3) egyenletben szereplő technikai együtttható képviseli azt a mezőgazdasági árumennyiséget, ami egységnyi mennyiségű feldolgozott áru előállításához szükséges, például egy tonna liszt előállításához szükséges búza mennyisége. Az egységnyi CSE a mezőgazdasági áru belföldi és világpiaci ára közötti különbség. Hasonló módosításokra kerül sor, ha egy terméknek van külkereskedelmi forgalma, a belföldi és az exportárak eltérnek, és ezek a különbségek a feldolgozók által érzékelhetőek (például a feldolgozó a termékei egy részét más áron értékesíti belföldi piacon, mint exportpiacon).

A mezőgazdasági termékek és a feldolgozott élelmiszerek referenciáirai az országhatáron realizált átlagos árakból származnak. Az elemzés az OECD által alkalmazott szabályokat követi: *fob* árat választottak referenciáirnak, ha az ország nettó exportőr az adott áruból; ugyanakkor, ha az ország nettó importőr, akkor pedig a *cif* árat. Ez a módszertan azon a megfontoláson alapszik, hogy ezek az árak fejezik ki a legjobban az ország gazdálkodóinak és fogyasztóinak a lehetőségköltségét. Az olyan termékek esetében, amelyek nem kerülnek külkereskedelmi forgalomba, felmerül a kérdés, hogy milyen referenciaár kerüljön alkalmazásra az export- vagy importparitások árak helyett. Ez a probléma a vizsgált termékek közül a tej esetén (hiszen ez olyan áru, amelynek jellemzően nincs külkereskedelme) elvégzett számítások és a kiskereskedelemben értékesített termékekre jutó transzferek becslése esetén merül fel. A tej esetén az új-zélandi termelői ár a referenciaár. Ezt a megközelítést alkalmazza az OECD [1998] is. Mivel a legtöbb vizsgált termék esetében nincs vagy csak csekély mértékű a külkereskedelmi forgalom a „kiskereskedelmi” áruból (kenyér, pasztőrözött tej, stb.), referenciáirnak egy nemzetközi tapasztalati (USDA [1989]) kiskereskedelmi haszonkulccsal felszorozott feldolgozó árából származtatott árat használtam. Belföldi árak pedig az aktuálisan megfigyelt időszaki kiskereskedelmi ár került a modellbe.

A transzferek számításának kritikus területe annak biztosítása, hogy az *árak időben és térben összehasonlíthatók legyenek*. Az idődimenzió az évi egyszeri hozamú termékek (például gabonafélék) esetében a legfontosabb, ahol számottevő az éven belüli áringadozás a raktározási költségek miatt is. Ilyenkor figyelmet kell fordítani arra is, hogy a belföldi és a referenciaárakat az éven belüli áringadozásoknak megfelelően módosítsák. Ezen módosítások egyike a raktározási költségek figyelembevétele, és mivel a termelési régiók térben elkülönülnek a főbb piacoktól, a számításban módosító tényezőként jelennek meg a szállítási költségek is.

A közgazdasági transzferek becslésekor *csak azokat az állami támogatásokat* vettem figyelembe, *amelyek kifejezetten az élelmiszer-gazdaságot célozzák meg*. Azokat a támogatásokat, gazdaságpolitikai intézkedéseket, amelyeket nem e szektorra dolgoztak ki, de hatást gyakorolnak rá, az OECD elveinek megfelelően figyelmen kívül hagytam⁴ (OECD [1998]).

Összevont eredmények

A termelői támogatási egyenérték és a fogyasztói támogatási egyenérték, vagyis a *PSE* és *CSE* három formában is kifejezhető (Peters [1988]): teljes *PSE/CSE*, mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó *PSE/CSE* és százalékos *PSE/CSE* (a belföldi áron számított termelési érték százalékában). A számításokból nyert összevont eredményeket az *1. táblázat* mutatja be. A táblázatban a százalékban kifejezett *PSE* egyenlő az öt kiválasztott vertikum termékpályáin megfigyelt transzferek összege osztva az egyes szinteken számított kumulált teljes termelési értékkel. *PSE/CSE*-számításaim természetesen elsősorban *becslésnek tekintendők*, mivel a mezőgazdasági támogatások és termékárak jelenlegi nyilvántartási rendszerére alapozva pontos számítások nem végezhetők.

1. táblázat

Százalékos *PSE*-k az öt legfontosabb élelmiszer-termékpályán Magyarországon

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998	Átlag
Mezőgazdasági szint	20	1	-10	-11	25	4,9
Feldolgozói szint	13	-8	-6	12	-3	1,4
Kiskereskedelmi szint	9	11	4	0	9	6,3
Fogyasztók (<i>CSE</i>)	-11	-1	4	-7	-2	-3,4

Forrás: saját számítás.

Az *1. táblázat* adataiból látható, hogy a támogatottság és az elvonások mértéke évről évre nagy ingadozásokat mutat. Az eredmények azt jelzik, hogy a gazdálkodók bizonyos években támogatásban részesültek, más években elvonásokat viseltek el. 1994–1998 között az átlagos százalékos *PSE* az öt vizsgált termékre mezőgazdasági szinten -11 és 25 százalék között ingadozott, ezek átlaga pedig 4,9 százalék, ami azt mutatja, hogy a gazdálkodókat átlagban támogatták (vagyis az elért nyereségük felette volt annak a szintnek, amit akkor kaptak volna, ha tisztán a nemzetközi árszínvonalon és

⁴ A transzferek becsléséhez felhasznált adatokat a KSH, az FVM, az APEH, a Pénzügyminisztérium, a Kopint-Datorg és az AKII vonatkozó kimutatásai és statisztikái alapján gyűjtöttem össze. Meg kell jegyezni, hogy a gazdálkodóknak az adókedvezmények révén juttatott burkolt támogatásokat nem vettem figyelembe a becslés során, mivel azok nehezen számszerűsíthetők.

kormányzati támogatás nélküli körülmények között folytatták volna tevékenységüket). A feldolgozókra jutó támogatás és elvonás már kisebb ingadozásokat mutat, általában csak csekély mértékű támogatásban részesülnek, vagyis a világpiacon magasabb árszint miatti negatív transzfereket általában jól ellensúlyozta a közvetlen állami támogatás. A transzferek nyertese a kiskereskedelem, a magas kiskereskedelmi haszonkulcsok következtében. Mindezek alapján a vizsgált termékpályákra és azon belül az egyes termékekre nézve a fogyasztók a vesztesei a transzfereknek.

Ugyanezen módszertannal és ugyanezen termékpályákra támogatottsági becslések történtek más közép-kelet-európai EU-tagjelölt országokra vonatkozóan is (Gorton és szerzőtársai [2000]), ennek összevont eredményeit mutatja be a 2. táblázat.

2. táblázat

Százalékos PSE-k az öt legfontosabb élelmiszer-termékpályán 1994-ben és 1996-ban öt közép-kelet-európai országban

Megnevezés	Bulgária	Csehország	Lengyelország	Románia	Szlovénia
1994					
Mezőgazdasági szint	-26	-3	1	30	49
Feldolgozói szint	8	34	37	-20	4
Kiskereskedelem	41	28	65	3	34
Fogyasztók (CSE)	-33	-51	-61	-3	-65
1996					
Mezőgazdasági szint	-7	-4	1	24	47
Feldolgozói szint	20	32	40	-74	12
Kiskereskedelem	19	29	53	-99	38
Fogyasztók (CSE)	1	-39	-53	95	-59

Forrás: Gorton és szerzőtársai [2000].

A 2. táblázat áttekintéséből látható, hogy a támogatások és elvonások nagy ingadozásokat mutatnak az egyes országokban. 1994-ben a gazdálkodók Bulgáriában, Csehországban is elvonásokban részesültek, viszont például Romániában és Szlovéniában támogatták őket, Lengyelországban pedig mind a két évben a vizsgált termékkör általában sem elvonásban, sem támogatásban nem részesültek. Bulgáriában és Csehországban a gazdálkodók megadóztatásának nyertesei a feldolgozók és a kiskereskedők, a végső fogyasztók pedig vesztesek. Romániában a feldolgozók és az árrepek állami ellenőrzése oda vezetett, hogy a feldolgozóknak kellett elviselniük a termékpálya veszteségeit. Szlovéniában a fő vesztesek a végső fogyasztók, akiknek meg kellett fizetniük a gazdálkodók, feldolgozók és kiskereskedők hatásos védelmének az árát. Megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben a feldolgozók és a kiskereskedők a transzferek nyertesei (Gorton és szerzőtársai [2000]).

Az összevont adatok elemzése után a termékpályák egyes szintjein megfigyelt transzfereket értékelem. Az élelmiszer-vertikumokban és azok egyes fázisaiban megfigyelhető transzferek és torzulások okait a PSE/CSE elemzés önmagában nem magyarázza. A megfigyelt transzferek okai három tényezőcsoport-együttes hatásából származhat: 1. kormányzati agrár- és kereskedelempolitikai intézkedések, 2. piaci strukturális zavarok 3. a gazdaság általános hatékonyságzavarai (Gorton és szerzőtársai [2000]).

Annak érdekében, hogy ezeknek a tényezőknek a fontosságát külön-külön is értékelni lehessen, további vizsgálódásokra volt szükség. Az agrárpolitika a közvetlen belföldi agrártámogatás szintjével és az alkalmazott kereskedelempolitika áttekintésével kö-

zelíthető meg. A *piaci strukturális zavarok* a vertikumok egyes szintjein tevékenykedő cégek számával, az árresek szintjével, a privatizáció fokával mérhetők. Az *általános hatékonyságzavarok* a termelékenységgel, a költségstruktúrával, a piaci orientációval, a fekete- és szürkegazdasággal, a törvényi előírások érvényesülésével, a termékminőség figyelembevételével elemezhetők.

Transzferek a mezőgazdaság szintjén

A gazdálkodóknak jutó termékenkénti százalékos *PSE* eredményeket áttekintve (3. táblázat), jelentős ingadozás figyelhető meg. Az egyes évek adataiból látható, hogy a gabonafélék és a tej esetében magasan pozitív *PSE* eredmények születtek. Ez a tejjel kapcsolatban a világpiacon referenciáknál (új-zélandi ár) magasabb belföldi nyerstej-ár következménye. A tehenészetek tartós védelemben részesülnek, amely védelem a hazai tejpiacra megfigyelhető kormányzati intervenciók következménye. Jelentős ingadozás mutatkozik még a gabonafélék esetében, amely ingadozás mind a világpiacon, mind a hazai árak nagy és eltérő nagyságrendű ingadozásával magyarázható. E tényező számszerűsítését a 4. táblázat mutatja be, vagyis hogy a *PSE* hány százalékát adta a belföldi és a külpiaci árak különbsége.

3. táblázat
Transzferek mezőgazdasági szinten

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Étkezési búza</i>					
Teljes <i>PSE</i> (ECU)	132 709 604,9	23 491 841,4	16 569 695,0	-93 952 602,8	125 439 431,9
<i>PSE</i> /tonna	27,2	5,1	4,2	-17,8	25,8
Százalékos <i>PSE</i>	28,2	6,3	3,2	-16,3	35,5
<i>Vágómarha</i>					
Teljes <i>PSE</i> (ECU)	-42 882 398,1	-44 425 326,8	-40 595 584,6	-59 218 046,3	12 499 133,5
<i>PSE</i> /tonna	-289,7	-349,8	-338,3	-514,9	126,3
Százalékos <i>PSE</i>	-25,1	-25,7	-24,7	-42,5	9,6
<i>Vágósertés</i>					
Teljes <i>PSE</i> (ECU)	121 588 828,7	-67 836 327,8	-315 434 729,0	-245 292 579,5	195 300 043,6
<i>PSE</i> /tonna	162,3	-95,4	-376,4	-339,7	275,1
Százalékos <i>PSE</i>	15,2	-9,1	-37,2	-29,2	22,6
<i>Vágócsirke</i>					
Teljes <i>PSE</i> (ECU)	-27 299 125,7	-24 293 421,2	60 850 982,1	82 896 721,7	6 978 346,2
<i>PSE</i> /tonna	-83,0	-64,6	163,1	224,0	17,6
Százalékos <i>PSE</i>	-9,4	-9,6	22,0	28,6	2,5
<i>Nyers tej</i>					
Teljes <i>PSE</i> (ECU)	203 172 425,1	126 817 178,2	95 258 180,8	94 610 290,1	115 093 973,8
<i>PSE</i> /ezer liter	97,6	64,1	50,4	51,0	59,9
Százalékos <i>PSE</i>	49,9	35,2	32,5	31,2	32,8
<i>Öt termék teljes PSE</i>	571 330 890,8	174 941 823,1	-65 937 899,9	-377 050 935,4	462 882 942,0

Forrás: saját számítás.

4. táblázat

A teljes PSE piaci ártámogatás eleme mezőgazdasági szinten a teljes PSE százalékában*

Termék	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	69	-35	-115	147	64
Vágómarha	140	124	138	124	46
Vágósertés	65	153	102	122	89
Vágócsirke	185	154	93	75	-49
Nyers tej	87	88	91	84	85

* A negatív PSE értékek esetén, ha a piaci ártámogatási elem aránya nagyobb, mint 100 százalék, ez arra utal, hogy a közvetlen agrártámogatás ezt a negatív transzfert mérsékelte.

Forrás: saját számítás.

A búza esetén a magas támogatási egyenértékes 1994-ben és 1998-ban a magas belföldi árak következménye. 1997-ben a magasabb külpiazi árakat nem ellensúlyozta a közvetlen agrártámogatás. A belföldi árak magasabbak voltak a külpiazi referenciaárakhoz képest a vágómarha esetén 1998-ban, a vágósertés esetén 1994-ben és 1998-ban, a vágócsirke esetén 1996-ban és 1997-ben – ez az elsődleges magyarázata a magasabb PSE értékeknek. A magasabb belföldi árak a búza, tehéntej, vágósertés és vágómarha esetén az agrárrendtartási rendszerben meghatározott garantált árak következményei. Ezen belül a tejágazat jövedelmének forrása közel fele részben költségvetési támogatás (Popp [2000] 78. o.).

A becslés révén kapott eredmények értelmezését kiegészíti a vizsgált mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre jutó jövedelmezősége (5. táblázat). Az adatok azt mutatják, hogy bár bizonyos termékek védelemben részesültek egy-egy évben, azonban ha a világpiaci árszint jelentősen csökkent, a gazdaságok veszteségeket voltak kénytelenek elviselni (például a vágócsirke esetén 1996-ban vagy a búza esetén 1998-ban). Más esetben az elvonások ellenére is hasznot realizáltak a gazdálkodók (például a sertés esetén).

5. táblázat

A mezőgazdasági termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter) jutó jövedelme (forint)

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
Búza	2 610	1 780	7 950	4 510	-4 750
Vágómarha	-2 090	7 950	-16 650	-37 430	-31 130
Vágósertés	31 750	52 320	30 850	51 810	32 450
Vágócsirke	4 950	1 390	-10 190	220	-840
Tej	2 770	4 320	2 730	5 530	13 550

Forrás: <http://www.akii.hu>.

A közvetlen agrárcélú támogatások alkotják a támogatási egyenérték kiszámításának – a piaci ártámogatási elem mellett – a központi részét. A 6. táblázatból látható, hogy az egyes támogatási típusok évről évre nemcsak összegeikben, de arányaiban is jelentősen átrendeződtek. Figyelemre méltó, hogy míg 1994-ben a támogatásoknak még csak 36,5 százaléka jutott a gazdálkodóknak, addig 1998-ban már 62,3 százaléka (Alvincz [2000]). További összehasonlításra ad alapot a 7. táblázatban szereplő kimutatás, amely öt középkelet-európai ország esetén mutatja be a mezőgazdaságnak juttatott támogatások nagyságrendjét 1996-ban. A 6. és 7. táblázat összehasonlításából kitűnik, hogy Magyarországon egy főre vetítve viszonylag magas szintűek a mezőgazdasági kiadások.

6. táblázat

A mezőgazdasági támogatások Magyarországon 1994–1998 (millió forint)

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
Piacra jutási támogatás	46 732	47 531	45 079	38 565	38 964
– exporttámogatás	40 040	45 055	42 982	27 273	18 799
– agrárpiaci támogatás, állami felvásárlás	6 692	2 475	2 097	11 292	20 165
A termelés költségeit csökkentő támogatás	12 870	11 834	16 421	18 462	29 963
– agrárfinanszírozás, kamattámogatás	3 560	3 472	6 124	6 610	12 737
– agrártermelés támogatása	5 551	8 016	2 438	5 782	11 652
– földhasznosítási támogatás	1 995	-	5 969	6 070	5 574
– egyéb	1 764	346	1 890	-	-
Reorganizációs támogatás	4 980	7 453	10 878	4 147	2 969
Beruházások támogatása	8 861	4 646	16 681	21 536	32 487
Erdészeti célú támogatások	982	1 619	1 466	1 851	1 848
Egyéb célú támogatások	-	-	2 174	2 818	4 332
Összesen	74 425	73 083	92 699	87 379	110 563
<i>Egy főre vetítve forintban kifejezve</i>	7 442	7 308	9 270	8 738	11 056
<i>Összesen ezer ECU-ben kifejezve</i>	596	449	485	414	459
<i>Egy főre vetítve ECU-ben kifejezve</i>	58	43	47	41	45

Forrás: Magyar Közlöny Magyar Köztársaság költségvetésének végrehajtásáról szóló részei. Pénzügyminisztérium, APEH-kimutatások.

7. táblázat

A mezőgazdaságnak juttatott támogatások 1996-ban öt közép-kelet-európai országban

Ország	Összes kiadás (millió ECU)	Egy főre jutó kiadás (ECU)
Bulgária	16	1,9
Csehország	60	5,8
Lengyelország	488	12,6
Románia	574	25,3
Szlovénia	45	22,9

Forrás: Gorton és szerzőtársai [2000].

A mezőgazdaságban jelentkező zavarok begyűrűznek az élelmiszer-feldolgozásba is. A támogatások túlnyomó része nyílt redisztribúciós transzfer, amely csak az adófizetőktől a mezőgazdaságba áramlik, és ez nem ösztönzi a hatékonyságot. Ezekre példák az ár- és jövedelemtámogatások, alapanyag- és készletezési dotációk, kereskedelmi korlátozások (*Fertő-Mohácsi* [1997]).

Transzferek feldolgozó szinten

A vizsgált időszakban a világgiazi referenciaáraknál alacsonyabb termelői árak hatása érvényesült a feldolgozók és a végső fogyasztók körében is. Feldolgozó szinten (8. táblázat) a pozitív PSE a pékségek és a tejfeldolgozók esetében a legszembetűnőbb. 1995-ben és 1997-ben a referenciaárnál alacsonyabb belföldi lisztár járult közvetve hozzá a pékségek kedvezőbb helyzetéhez. A húsfeldolgozók közül a baromfifeldolgozók helyzete a legkedvezőbb, ahol mind a magas hazai árból, mind az exporttámogatás-

ból származó előny jól érvényesült. Itt jegyzem meg, hogy a magyar baromfifeldolgozás jelentősen koncentrált. A sertés- és marhahúsfeldolgozás annak ellenére részesült elvonásokban, hogy ezeket a szektorokat a vizsgált időszakban jelentős importvám- és exporttámogatás védte. Szintén elvonások jellemezték a malomipart is, amelyről azonban nem mondható el, hogy közvetlen állami támogatásban részesült volna. A lisztelő-állítást csak azokban az években támogatták, amikor a belföldi árak a világpiaci szint felett voltak. Ezek a negatív transzferek sok esetben összezsengenek a szakágazati cégek pénzügyi beszámolóiból (AKII [1998], [2000]) és az egyes termékek jövedelmezőségéből (9. táblázat) kiolvasható veszteségekkel is. Ehhez társult, hogy a malmok és a húsipari cégek a világpiaci áraknál jóval alacsonyabb áron voltak kénytelenek eladni termékeiket a belföldi piacon (10. táblázat).

8. táblázat
Transzferek feldolgozói szinten

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Liszt</i>					
Teljes PSE (ECU)	129 085,0	-33 399,8	-14 276,1	-250 583,1	97 983,6
PSE/tonna	0,1	0,0	0,0	-0,2	0,1
Százalékos PSE	10,3	-3,2	-1,2	-22,2	13,4
<i>Kenyér</i>					
Teljes PSE (ECU)	127 348,7	113 788,7	11 332,1	213 791,8	-26 405,5
PSE/tonna	0,4	0,4	0,0	0,7	-0,1
Százalékos PSE	13,7	22,2	2,2	43,1	-7,3
<i>Marhahús</i>					
Teljes PSE (ECU)	-205 464,4	-49 394,4	-46 380,6	-78 545,7	-99 396,3
PSE/tonna	-1,0	-0,2	-0,1	-0,2	-0,2
Százalékos PSE	-18,7	-6,1	-7,6	-17,1	-25,2
<i>Sertéshús</i>					
Teljes PSE (ECU)	572 740,4	-598 175,5	-585 294,3	466 194,7	-559 145,9
PSE/tonna	2,2	-2,4	-1,6	1,5	-1,9
Százalékos PSE	10,6	-14,7	-11,6	10,9	-20,3
<i>Csirkehús</i>					
Teljes PSE (ECU)	-236 785,8	-122 017,5	25 189,5	147 726,1	38 497,5
PSE/tonna	-2,2	-0,9	0,3	1,7	0,4
Százalékos PSE	-18,4	-11,0	4,5	23,5	6,6
<i>Tej</i>					
Teljes PSE (ECU)	821 778,6	328 108,1	283 830,1	304 672,2	394 329,4
PSE/ezer liter	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2
Százalékos PSE	21,0	12,8	11,9	13,0	18,2

Forrás: saját számítás.

Az élelmiszer-feldolgozók támogatásának legfontosabb eleme az exporttámogatás. A magyar mezőgazdasági export tartósan az importot meghaladó szintű. Problémát jelent azonban, hogy a kettő közötti különbség 1990 óta – leginkább az EU-ból származó magasabb hozzáadott értékű import növekedése, illetve a keleti piacok beszűkülése miatt – csökken. A pozitív egyenlegű kereskedelmi mérleg megtartásához és növeléséhez az 1990-es évek elején a kormány megemelte az exportszubszenciós keretet, ez

9. táblázat

Az élelmiszer-ipari termékek mennyiségi egységre (tonna vagy ezer liter)
jutó jövedelme (forint)

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
BL-55 liszt	2 513	2 541	3 523	2 283	2 613
Kenyér	3 534	5 600	5 880	8 972	5 367
Csontos marhahús	-4 698	9 563	19 762	25 240	14 644
Sertéskaraj	-11 669	-24 037	23 109	31 663	-77 635
Bontott csirke	-1 514	-32 852	-19 809	32 599	43 158
Pasztőrözött tej	-850	591	-1 496	-96	-5 509

Forrás: <http://www.akii.hu>

10. táblázat

A teljes PSE piaci ártámogatás eleme feldolgozó szinten, a teljes PSE százalékában

Termék	1994	1995	1996	1997	1998
Liszt	94	113	122	101	83
Kenyér	194	66	-60	-18	-198
Marhahús	116	139	130	116	110
Sertéshús	100	137	127	77	109
Csirkehús	173	183	-192	52	-34
Tej	84	76	80	86	67

Forrás: saját számítás.

azonban a kilencvenes évek közepe óta csökken (lásd 6. táblázat), és a WTO megállapodás következtében fokozatosan meg fog szűnni. Ennek a támogatási elemnek fontos szerepe volt a feldolgozók által előállított termékek piacra jutásában, különösen a húsipari termékekénél, csökkenése és megszűnése pedig várhatóan negatív hatást fog gyakorolni rájuk.

Az áreloszlás-vizsgálat

Az élelmiszer-termékpályák vizsgálatának egyik alapvető eszköze az *áreloszlás-vizsgálat*. Az árres vagy áreloszlás úgy határozható meg, mint százalékos eloszlás egy adott mennyiségű áru mezőgazdasági termelői, feldolgozó és kiskereskedelmi ára között. A mezőgazdasági termelői ár és a kiskereskedelmi fogyasztói ár közötti különbség termékenként változik. A különbség azon termékek esetében a legnagyobb, amelyek jelentős mértékű átalakuláson mennek keresztül, vagyis a mezőgazdasági alapanyag az előállított termék végső értékének csak viszonylag kis része.

A kiválasztott magyar termékpályák termékeire elkészített számítások eredményei a 11. táblázatban találhatóak. A táblázat bemutatja a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékek kiskereskedelmi szinthez mért árarányát 1994–1998 között.

A búza termelői ára a kenyér kiskereskedelmi árának 16 százaléka és 29 százaléka között ingadozott. A búza termelői árának 1996–1997-es emelkedése nem hatott a végső fogyasztókig, mivel ezekben az években a kiskereskedőknek alacsonyabb árrest kellett alkalmazniuk. A tej esetén 1998-ban a magas felvásárlási árak hozzájárultak a feldolgozók veszteségeihez. A marhahús- és a sertéshús-termékpályákon a kiskereskedelmi termékek összehasonlíthatósága nehezen biztosítható az egyes húské-

11. táblázat

Az élelmiszer-termékpályák termelői, feldolgozói, kiskereskedelmi áreloszlása
a kiskereskedelmi ár százalékában 1994–1998 között

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Búza/liszt/kenyér termékpálya</i>					
Búza	17	18	29	23	16
Liszt feldolgozói ár	32	30	46	45	41
Kenyér sütődei ár	78	71	81	82	74
Kenyér kiskereskedelmi ár	100	100	100	100	100
<i>Tejtermékpálya</i>					
Nyerstej	55	54	54	55	61
Tej feldolgozói ár	84	78	84	83	85
Tej kiskereskedelmi ár	100	100	100	100	100
<i>Sertés-termékpálya</i>					
Élő vágósertés	27	29	29	31	29
Feldolgozói ár (karaj)	84	88	90	92	80
Kiskereskedelmi ár (karaj)	100	100	100	100	100
<i>Szarvasmarha-termékpálya</i>					
Élő vágómarha	33	32	31	30	36
Feldolgozói ár (csontos marhahús)	69	69	71	71	77
Kiskereskedelmi ár (csontos marhahús)	100	100	100	100	100
<i>Csirke termékpálya</i>					
Élő vágócsirke	45	42	51	44	43
Feldolgozói ár (bontott csirke)	86	81	71	84	87
Kiskereskedelmi ár (bontott csirke)	100	100	100	100	100

Forrás: AKII, KSH és saját számítás.

szítmények tekintetében; a sertésnél a karajt, a marhánál a csontos marhahús árát vettem figyelembe. A marhahús-termékpályán a gazdálkodók 1998-ban részesedtek magasabb arányban a kiskereskedelmi árból, amikor is a vágósertés felvásárlási árai a külpiaci árszint felett voltak. A csirkénél az 1996-os és 1997-es magas belföldi termelői árak eljutottak a végső fogyasztókig, ami számukra elvonásként jelentkezett (lásd később a 14. táblázatot).

A gazdálkodók ártámogatottsága, illetve árrészarány-vesztesége vizsgálható *Tangermann* [1986] egy tanulmánya nyomán is. Elemzésében kimutatta, hogy a volt Nyugat-Németországban az 1980-as években elvégzett számítás szerint a mezőgazdasági termelői árak a kiskereskedelmi árhoz képest a búza esetén 12 százalékot, a hús és húsféleségek esetén 45 százalékot, a tej és tejtermékek esetén 58 százalékot tettek ki. Ezekhez az adatokhoz kapcsolódóan meg kell azonban jegyezni, hogy Nyugat-Európában az egyes termékeknél a rárakódó hozzáadott érték magasabb, mint Magyarországon, így feltételezhető az is, hogy a gazdálkodók részesedése ott alacsonyabb a kiskereskedelmi árhoz képest.

Az adatok vizsgálatakor figyelembe kell venni azt is, hogy a mezőgazdasági termelés bár általában kompetitív, de a feldolgozás, a kereskedelem és az alapanyaggyártók piacai már nem teljesen kompetitívek. Empirikus vizsgálatok azt támasztják alá, hogy ezek a piacok inkább oligopolisztikusak. Ez pedig többek között azzal az elméleti

következménnyel jár, hogy az ártranszformáció a feldolgozó/kereskedő szektor és a mezőgazdaság között tökéletlen, azaz a mezőgazdaság szintjén történt árváltozások nem feleltethetők meg pontosan a fogyasztói szintű árváltozásoknak (*Fertő* [1999]).

A piaci szerkezet torzulásai és az általános hatékonyságzavarok

A magyar élelmiszer-gazdaságban problémát jelentenek a piac szerkezeti torzulásai, különösen azon piaci szereplők nagy száma, akik nem tudnak költséghatékonyan működni. A sok szereplő jelenléte a vizsgált ágazatokban több okra vezethető vissza. A mezőgazdaságban a vagyoni kárpótlással egybekötött privatizáció megteremtette a szétaprózott birtokstruktúrát. Az élelmiszeriparban a privatizáció előtt a nagyobb vállalatokat is kisebbekre bontották fel, hogy így a kisebb üzemek a magyar magánbefektetők számára is elérhetőkké váljanak. E szétosztás másik szempontja az volt, hogy a gazdálkodók és a szövetkezetek vagyonhoz juthassanak (*Raskó* [1999]).

Ez a stratégia sok esetben a cégek csődjéhez vezetett, az új tulajdonos nem tudta elvégezni a szükséges fejlesztéseket, helyette folytatta a vagyonfelélést. Más esetben politikai érdekkörök kapták meg a vagyont, hozzáértés nélkül zajlott a gazdálkodás és a spekuláció a jövődi külföldi befektető megtalálása előtt. Az így csődbe jutó cégek közül sok külföldi vezetés alá került, akik a legtöbb esetben nyereséges céget építettek fel, és ezek a vállalkozások sok esetben további kis cégeket vásároltak fel. Jellemző költséghatékonysági döntéseik közé tartozott a kisebb üzemek bezárása és a feldolgozó kapacitások, valamint az üzleti adminisztráció koncentrációja (*Gorton-Guba* [2000]). Az ágazatban emellett sok új vállalkozás is született.

A rossz üzemi struktúra mellett komoly probléma a feldolgozó kapacitások alacsony kihasználtsága, amely lényeges forrása a többletköltségek megjelenésének. A kapacitás-kihasználtság a vizsgált vertikumokban alacsony szinten áll, különösen a hús-, sütő- és tejiparban.⁵ Problémát jelentenek a feldolgozó szektor magas fajlagos energia felhasználása, az alacsony húskihozatalai mutatók, az alapanyagok minőségi problémái is.

A privatizáció némely szakágazatban (növényolaj-, cukor-, édesség-, szeszipar) monopóliumok, illetve majdnem monopóliumok (három-négy piaci szereplő) létrejöttével járt együtt. A vizsgált ágazatokban azonban, ahol a privatizáció késve és alacsony érdeklődés mellett zajlott le (húsipar, malomipar, baromfiipar, tejipar), a szükséges koncentráció csak a kilencvenes évek második felében indult el.

A feldolgozó szektor vizsgálatának egyik hasznos eszköze a koncentrációs ráta vizsgálata. A 12. táblázat a kiválasztott élelmiszeripari szakágazatok négy legnagyobb cégének becsült piaci részesedését mutatja be.

12. táblázat

Az egyes ágazatok négy legnagyobb piaci részesedésű (C4) élelmiszer-ipari cégének együttes részesedése 1996-ban és 1998-ban

Év	Malomipar	Sütőipar	Húsipar	Baromfiipar	Tejipar
1996	28,4	12,1	34,2	67,2	35,0
1998	35,3	15,4	46,1	71,2	51,7

Forrás: saját számítás.

⁵ *Forrás:* <http://www.akii.hu>. A kihasználatlan kapacitások a piacok összezsugorodásával, a rendszerváltás előtti erőltetett ipartelepítési politikával, a piacszervezési problémákkal és a féllégáisan működő élelmiszer-ipari cégek magas számával függ össze (*Szűcs-Udovecz* [1998] 17. o.).

Az adatokból látható, hogy az élelmiszeripar vizsgált szakágazatai fokozatosan koncentrálnak. A verseny éles, de a jövőbeli fúziók kontrollja továbbra is figyelmet kíván. A koncentráció a hazai piac számára veszélyes lehet, azonban ha azt nézzük, hogy az itt jelenlévő cégeknek néhány év múlva a kibővülő Európai Unió piacán kell versenyezniük, akkor ez indokoltnak tekinthető.

Az átmeneti gazdaságban erőteljesen teret nyer a *fekete- és a szürkegazdaság*. Sok kis cég alacsonyabb szintű minőségvizsgálattal, adóelkerüléssel, korrupcióval, illegálisan próbál magának piaci részesedést szerezni, amely jelenség így piactorzító tényezőként mutatkozik. A törvényi és adóelőírásokat betartó nagyobb vállalatoknak emiatt olyan cégekkel kell versenyezniük, amelyek nem tartják be a szabályokat, tehát költségeik is alacsonyabbak. A fekete- és szürkegazdaság emellett a piaci szereplőknek a piac egységes működési feltételeibe vetett bizalmát is csökkenti.

A versenyképesség egyik kulcsterülete az *élelmiszer-minőség*. Az élelmiszeriparban működő vállalkozásoknak csak töredéke felel meg az EU élelmiszer-biztonsági, higiéniai, környezetvédelmi és minőségi előírásainak, bár ezek a cégek adják az élelmiszeripari termelés zömét.⁶ A legkomolyabb problémát azonban az jelenti, hogy a termékek minőségellenőrzése nem eléggé hatásos. A minőségi problémák főleg a kisebb élelmiszer-feldolgozóknál jelentkeznek. A minőségi kibúvók így egyes cégeket könnyen előnybe, másokat hátrányba hoznak, ami akadályát és torzulását jelenti a piac hatékony működésének; ez valójában a kényszervállalkozók által meghatározott bezáródó verseny piac egyik tünete (Bara [1999]).

További probléma a gazdaság *infrastruktúrájának* az állapota, a szállítási és közlekedési viszonyok alacsonyabb szintje a fejlettebb országok úthálózatához képest. Szintén hátráltató tényező a logisztikai rendszer fejletlensége, a raktározási viszonyok nem kielégítő volta. A gazdaság *közvetítő intézményeinek*, a koncentrált piacoknak (felvásárlók, árutózsde) a kiépülése és fejlődése egyfajta megoldást jelent ezekre a problémákra (Mohácsi-Juhász [1999]).

Míndezek mellett azonban komoly nehézséget jelent a gazdaságban meglévő *bizonytalanság és információhiány*. Az információ alapvető erőforrás a modern versenygazdaságban, az ehhez való hozzájárulás az egyik meghatározó tényezője a hatékonyan működő piac kialakulásának. A GKI Gazdaságkutató Rt. felmérései (Oszoli [1998]) szerint az élelmiszer-gazdaságban működő vállalkozások számára nagyobb gondot jelent az állami szabályozás kiszámíthatatlansága, mint a gazdaság egyéb területein működő cégek számára. A mezőgazdasághoz sorolt vállalatok ezt a tényezőt a nemzetgazdasági átlagot messze meghaladó arányban említették. Az információhiány megjelenik a statisztikai rendszer tökéletlenségeiben, a gazdálkodók adatszolgáltatási hiányosságaiiban is, amely természetesen a jelen elemzésnek is bizonytalansági pontja.

Transzferek kiskereskedelmi és fogyasztói szinten

A transzferek nagyobb része a vizsgált termékpályák esetén a kiskereskedelemhez került (13. táblázat). Kiskereskedelmi szinten a pozitív PSE a szektor viszonylagos alulfejlettségével és a gyors koncentrációjából és szabályozatlanságából adódó erős alkupozíciójával indokolható. Emellett számításaimban a magas transzferek visszavezethetők a mezőgazdasági termékek belföldi árának világpiaci árakhoz képest való torzulásának hatására is. Például a kenyér esetén annak hatása, hogy 1996–1997-ben a belföldi búzaárak alacsonyabbak voltak, mint a világpiaci árak, természetesen végigvonult a

⁶ Forrás: Élelmiszer Feldolgozók Országos Szövetsége (ÉFOSZ).

gabona-termékpályán. Hasonló hatás érvényesült a marha- és sertéshús-termékpályán is. A csirkehúsról vonatkozóan a magas támogatási egyenérték az arányaiban magasabb hazai árak következménye.

13. táblázat
Transzferek kiskereskedelmi szinten

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Kenyér</i>					
Teljes PSE (ECU)	28 760,2	30 750,4	-55 698,4	-95 411,2	16 866,1
PSE/tonna	0,1	0,1	-0,2	-0,3	0,1
Százalékos PSE	2,4	5,1	-11,0	-15,7	3,5
<i>Marhahús</i>					
Teljes PSE (ECU)	359 828,8	281 649,4	151 579,2	126 024,3	73 189,9
PSE/tonna	4,3	3,7	2,8	2,5	1,5
Százalékos PSE	22,4	23,1	22,8	23,0	16,3
<i>Sertéshús</i>					
Teljes PSE (ECU)	745 201,1	339 539,2	-83 521,4	-229 113,1	375 154,9
PSE/tonna	2,5	1,2	-0,3	-0,8	1,4
Százalékos PSE	9,7	6,2	-2,1	-5,8	11,7
<i>Csirkehús</i>					
Teljes PSE (ECU)	142 394,5	188 106,3	174 092,9	59 814,5	48 279,9
PSE/tonna	1,9	2,3	2,2	0,9	0,5
Százalékos PSE	13,4	23,9	26,4	10,3	8,0
<i>Tej</i>					
Teljes PSE (ECU)	133 862,7	301 260,3	99 832,9	127 552,7	71 610,2
PSE/ezer liter	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0
Százalékos PSE	3,5	11,1	4,2	5,3	3,3

Forrás: saját számítás.

Ami a fogyasztói szintet illeti (14. táblázat), a végső fogyasztók elvonásban részesültek, vagyis a fogyasztók fizettek a feldolgozó és kiskereskedelmi szinten megfigyelt pozitív PSE értékekért. Az Élelmiszer Feldolgozók Országos Szövetsége (ÉFOSZ) kalkulációja szerint az élelmiszer-kiskereskedelem kedvező helyzete a magas profitráttákkal is igazolható. Az ÉFOSZ számításai szerint a kilencvenes évek második felében a kiskereskedelem a belföldi élelmiszer-értékesítésből származó árbevétele körülbelül 35-40 százalékkal haladta meg az élelmiszeripar értékesítési árbevételét, ami szintén a magas árretek bizonyítéka.

A szocialista rendszerben a kiskereskedelem más ágazatoknak alárendelten működött, így az alulfejlettségéből adódóan is potenciális növekedésnek nézhet elébe. Ez a növekedési lehetőség érzékelhető a piacra lépő szereplők magas számából is. A magas árretek és a kedvező strukturális és szabályozási viszonyok vonzóvá bizonyultak azon külföldi befektetők számára is, akik az új élelmiszer-kereskedelmi bolthálózatokat alapították (Gábor-Stauder [1999]).

Bármely iparágban, ahol extraprofitra van lehetőség, várható, hogy jelentős számú új szereplő jelenik meg a piacon (ha nincsenek belépést és kilépést korlátozó akadályok). Ez az, ami Magyarországon is bekövetkezett. 1990 és 1996 között a kiskereskedelmi egységek száma közel 140 százalékkal nőtt, és ugyanezen időszak alatt a kiskereskedelem növekedése meghaladta a GDP növekedését. A privatizáció a kiskereskede-

14. táblázat
Transzferek fogyasztói szinten

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998
<i>Kenyér</i>					
Teljes CSE (ECU)	276 138,1	105 809,6	62 501,4	134 472,5	-69 049,3
CSE/tonna	0,8	0,4	0,3	0,5	-0,2
Százalékos CSE	23,1	17,5	12,3	22,1	-14,3
<i>Marhahús</i>					
Teljes CSE (ECU)	-121 448,4	-212 882,4	-91 172,2	-34 945,7	36 538,6
CSE/tonna	-1,5	-2,8	-1,7	-0,7	0,8
Százalékos CSE	-7,6	-17,5	-13,7	-6,4	8,2
<i>Sertéshús</i>					
Teljes CSE (ECU)	-1 317 942,1	477 510,0	827 287,1	-128 702,5	278 236,2
CSE/tonna	-3,4	0,9	1,6	-0,2	0,4
Százalékos CSE	-17,2	8,7	20,7	-3,3	8,7
<i>Csirkehús</i>					
Teljes CSE (ECU)	266 837,8	35 404,2	-125 798,0	-136 313,4	-35 116,7
CSE/tonna	3,5	0,4	-1,6	-2,0	-0,4
Százalékos CSE	25,1	4,5	-19,1	-23,6	-5,8
<i>Tej</i>					
Teljes CSE (ECU)	-822 700,1	-551 126,2	-327 012,9	-388 441,2	-334 360,1
CSE/ ezer liter	-0,5	-0,4	-0,2	-0,3	-0,2
Százalékos CSE	-21,4	-20,3	-13,8	-16,2	-15,4

Forrás: saját számítás.

lemben volt a legegyszerűbb, mivel a legkevesebb tőkét és speciális szaktudást kívánta. Az élelmiszer-kiskereskedelmi egységek számának növekedéséből látható, hogy a pozitív transzfer eredményét a valóság is igazolja.

15. táblázat
Az élelmiszer-kiskereskedelmi egységek száma

Megnevezés	1990	1992	1994	1996
Az egységek száma	25 065	43 342	54 901	59 743
ebből: egyéni vállalkozó	12 11	26 579	35 956	38 382

Forrás: KSH.

Az extraprofit lehetőségének forrása a kiskereskedelem erős alkupozíciója is. A kereskedelmi társaságok beszerzési társaságokat hozhatnak létre. Az élelmiszer-kereskedelmi piac kétharmadát 1998-ban már csak hat nagy beszerzési társulás uralta, míg a feldolgozók és a gazdálkodók szétaprózottsága révén a nagy beszerzési társulások könnyebben letörlik az árakat, és számukra kedvezőbb árakat, fizetési feltételeket tudnak kialakítani. Az élelmiszer-kiskereskedelem koncentrációja világjelenség, amely folyamat Magyarországon is érvényesül, a szabályozatlanabb és kevésbé kialakult gazdálkodási viszonyok miatt azonban hatása felerősödik. Ebben az esetben a gyenge alkupozíciójú gazdálkodók és feldolgozók szövetkezései jelenthetnek megoldást. Ennek szabályozása a gazdaságpolitika feladata (Pasour [1990] 120. o.).

Következtetések

Az OECD által kidolgozott úgynevezett támogatási egyenérték (*PSE/CSE*) számítási módszertan továbbfejlesztett változata révén a közgazdasági transferek nagysága és iránya a teljes termékpályán megbecsülhető, ezáltal lehetőséget ad egy teljes élelmiszer-vertikum elemzésére.

1994 és 1998 között a vertikumok különféle szintjeit tekintve (gazdálkodók, feldolgozók, kiskereskedelem és fogyasztók) a gazdálkodók összességében alacsony mértékű támogatásban részesültek. A fogyasztóknak a világszintnek megfelelő árak feletti összegeket kellett fizetniük, és ez nem a gazdálkodóknak juttatott magas támogatásoknak „köszönhető”, hanem inkább a magas kiskereskedelmi áréréseknek. A feldolgozók világszinthez mért árvesztéseit jól ellensúlyozták az állami támogatások, amelyek jelentős mértékben az exporttámogatásból származnak.

A már elvégzett vizsgálatok nyomán felállítható egy hipotetikus táblázat, amelyben a transferek és torzulások főbb meghatározó tényezői szerepelnek (*16. táblázat*).

16. táblázat

A transferek és torzulások főbb meghatározó tényezői

Tényező	Fontosság	Területei
Külkereskedelmi korlátozások	Magas	Az exportkorlátozások burkolt elvonások, az importkorlátozások burkolt támogatások gazdálkodók számára
Mezőgazdasági támogatások	Közepes	A <i>PSE</i> értékekhez általában kisebb mértékben járulnak hozzá, de jól ellensúlyozzák a kereskedelmi korlátozások hátrányos hatásait. A támogatások azonban sok esetben nem érik el céljaikat
A feldolgozóipar koncentrációja	Alacsony	A koncentrációs ráták viszonylag alacsonyak. A kapacitás-többletek miatt a feldolgozóknak versenyezniük kell a mezőgazdasági termékért
A kiskereskedelem fejlődési tartalékai és koncentrációja	Közepes	A kiskereskedelem nagy profitlehetőséget rejt, amit a szektor koncentrációja tovább fokozhat

A gazdálkodók bizonyos termékek esetében nyertesei, máshol vesztesei a kereskedelmi korlátozásoknak. Ezek a veszteségek a *külkereskedelmi korlátozások* enyhítésével csökkenthetők, ugyanis a szállítási és raktározási költségek figyelmen kívül hagyása mellett a gazdálkodók általában magasabb árakat tudnának realizálni akkor, amikor a világszintű árak magasabbak, mint a belföldi árak. A számításokból az is látszik, hogy azokban az esetekben, ahol a gazdálkodókat elvonások sújtották, ennek pozitív hatásai általában nem jutnak el a fogyasztókhoz, hanem a feldolgozókat és a kiskereskedőket érintik.

A vertikumok egyik legfőbb problémája, hogy *sok a hatékonytalan gazdálkodó és feldolgozó*, ami megnöveli a tranzakciós költségeket, alacsony profitot tesz csak lehetővé (illetve az állam részéről csak magas támogatási kiadásokkal tartható fenn), mindezt rossz eszközstruktúra, rossz pénzügyi és vezetési-szervezési tudás mellett. A pénzügyi források hiánya nagyban késlelteti a hatékonyabb gazdálkodási egységek létrejöttét.

Az élelmiszeriparban és élelmiszer-kiskereskedelemben *koncentráció* megy végbe, ugyanis a kilencvenes évek elején a privatizáció nyomán kialakult szétaprózódott, decentralizált struktúra kezd átalakulni, és hatékonyabban működő nagyobb cégek jönnek létre. A feldolgozók erre a koncentrációra rá vannak kényszerítve a

piaci verseny, a gazdasági ésszerűség és a kiskereskedelmi oldalról érkező nyomás miatt is, a kiskereskedelem pedig a piaci lehetőségeket használja ki. Összességében azonban komoly piaci torzulás nem jellemző a magyar élelmiszerpiacokra (Módos-Tóth [1998]).

Az átalakulás egyik kulcskérdése a *privatizáció* sikere volt. Magyarországon az élelmiszeripar privatizációja – összehasonlítva más térségbeli átalakuló gazdaságokkal – a gazdasági átalakulás kezdetén elindult, és viszonylag magas a külföldi tulajdon aránya az élelmiszeripar jegyzett tőkéjéből (1998 végén 62,6 százalék – AKII). Azokban a kelet-közép-európai országokban, ahol a privatizáció még csak kezdeti stádiumban van, a felmérésekből kiderült, hogy a feldolgozók vezetői ebben látják a problémák egyik gyökerét (Gorton [2000]).

A *kiskereskedelem* az elsődleges nyertese a transzfereknek. Ez a szektor fejlődött a legerőteljesebben az átmenet első évtizede során. A szektor alulfejlettsége és a beszállító szektorok gyengesége, az erős koncentráció extraprofit szerzésére adott lehetőséget. Ezen a helyzeten az állam piaci beavatkozása helyett a verseny további élénkítésével és a piaci játékszabályok betartatásával lehet segíteni. Nagyon fontos, hogy a piacra való be- és kilépés ne ütközzön akadályokba, a piac nagyobb szereplői ne alkalmazzanak tisztességtelen piaci magatartást. Mindezek a magas transzferek csökkenéséhez vezethetnek.

Az elemzés végén felmerül a kérdés, hogy Magyarország hatékonyan szervezte és kezelte-e a rendelkezésére álló kormányzati eszközöket, vagyis célravezető agrárpolitikát alkalmazott-e. Megállapítható, hogy a magyar támogatási rendszer és agrárpolitika nem nyújtott kellő fogódzót a gazdálkodók számára. A támogatások sok esetben nem jutnak el a gazdálkodókhoz, ami szemben áll az agrárpolitika fő céljával: a mezőgazdasági termelők jövedelmének támogatásával (Fertő [1999]). Az agrárpolitika a rendelkezésre álló eszközöket nem kellő hatékonysággal használta fel, ezzel nem megfelelően segítette elő az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának és versenyképességének növelését.

Hivatkozások

- AKII [1998]: A mezőgazdasági és élelmiszeripari szervezetek gazdálkodásának főbb adatai 1993–1997. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- AKII [2000]: A mező- és erdőgazdasági, valamint élelmiszeripari szervezetek 1998. évi gazdálkodásának főbb adatai. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- ALVINCZ JÓZSEF [2000]: Az állami támogatások és elvonások alakulása a magyar élelmiszer-gazdaságban. *Gazdálkodás*, 2. sz. 1–16. o.
- BARA Zoltán [1999]: Bezáródó versenypiacok az átmeneti gazdasági rendszerekben. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz.
- FERTŐ IMRE [1999]: Az agrárpolitika modelljei. Osiris, Budapest.
- FERTŐ IMRE–MOHÁCSI KÁLMÁN [1997]: Az élelmiszer-gazdaság versenyképességét meghatározó tényezők. BKE Vállalatgazdaságtani tanszék, Budapest.
- GÁBOR JUDIT–STAUDER MÁRTA [1999]: A kereskedelmi láncok és az élelmiszertermelők kapcsolatának változásai. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- GORTON, M.–BUCKWELL, A.–DAVIDOVA, S. [2000]: Transfers and distortions along CEEC Food Supply Chains. Megjelent: *Tangermann, S.–Banse, M.: Central and Eastern European Agriculture in an Expanding European Union*, CABI Publishing, Wallingford, Oxon UK. 89–112. o.
- GORTON, M.–GUBA FERENC [1999]: Foreign Direct Investment (FDI) and the Reconfiguration of Dairy Supply Chains in Hungary. Working Paper, University of Newcastle upon Tyne.
- IVANOVA, N.–LINGARD, J.–BUCKWELL, A.–BURRELL, A. [1995]: Impact of changes in agricultural policy on the agro-food chain in Bulgaria. *European Review of Agricultural Economics*, 354–371. o.

- JUHÁSZ PÁL–MOHÁCSI KÁLMÁN [1999]: A mezőgazdaság működését szolgáló főbb intézmények. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- KSH [1998-1999]: *Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1997, 1998*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MÉSZÁROS SÁNDOR–SPITÁLSZKY MÁRTA [1993]: A magyar mezőgazdaság támogatottságának nemzetközi összehasonlítása. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- MÓDOS GYULA–TÓTH JÓZSEF. [1998]: *The Determination of Agri-Food Market Integration in the Transition Economies*. BKE – World Bank.
- OECD [1998]: *Agricultural Policies, Markets and Trade: Monitoring and Outlook 1998 in the Central and Eastern European Countries, New Independent States, Mongolia and China*. OECD, Párizs.
- OSZLÓI ÁGNES [1998]: Változó gazdálkodási feltételek – változó vállalati preferenciák. *Külgazdaság*, 2. sz. 27-49. o.
- PASOUR, E. C. [1990]: *Agriculture and the State*. The Independent Institute, Oakland California.
- PETERS, G. H. [1988]: The interpretation and use of Producer Subsidy Equivalents. *Oxford Agrarian Studies*, Vol. 17, 186–218. o.
- POPP JÓZSEF [2000]: Főbb agrárgazdasági ágazataink szabályozásának EU-konform továbbfejlesztése. Megjelent: *A mező- és erdőgazdasági, valamint élelmiszeripari szervezetek 1998. évi gazdálkodásának főbb adatai*. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- RASKÓ GYÖRGY [1999]: Az élelmiszeripar privatizációja Magyarországon. ÁPV Rt., Budapest.
- SZÚCS ISTVÁN–UDOVECZ GÁBOR [1998]: Az agrárgazdaság jelenlegi helyzete és várható versenyességi. Megjelent: *A mező- és erdőgazdasági, valamint élelmiszeripari szervezetek 1998. évi gazdálkodásának főbb adatai*. Agrárgazdasági Kutató- és Informatikai Intézet, Budapest.
- SWINNEN, J. F. M. [1998]: Economic transition and the distribution of policy rents: the case of the wheat – flour – bread chain in Bulgaria. *European Review of Agricultural Economics*, 25, 243–258. o.
- TANGERMANN, S. [1986]: Economic factors influencing food choice. Megjelent: *Ritson, C.–Gofton, L.–McKenzie, J.* (szerk.): *The Food Consumer*. John Wiley, Chichester. 61–83. o.
- USDA [1989]: *The International Food Retailing Sector*. Economic Research Service, Agricultural and Trade Analysis Division, USDA, Washington D.C.